

Макеева Олена Миколаївна

*Кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави та права
Навчально-наукового Юридичного інституту
Національного авіаційного університету
(м. Київ, Україна)*

Макеева Елена Николаевна

*кандидат юридических наук
доцент кафедры теории и истории государства и права
Учебно-научного Юридического института
Национального авиационного университета
(г. Киев, Украина)*

Makeieva Olena Mykolayivna

*Ph.D. in Law, Associated Professor,
Associate Professor of the Department
of Theory and History of State and Law
of Education and Research Institute of Law
of the National Aviation University,
(Kyiv, Ukraine)*

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРАВОСВІДОМОСТІ І ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ЯК СКЛАДОВИХ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

ВЗАИМОСВЯЗЬ ПРАВОСОЗНАНИЯ И ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ КАК СОСТАВНЫХ ЧАСТЕЙ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ

THE INTERCONNECTION OF JUSTIVE AND LEGAL CULTURE AS COPONENTS OF A LEGAL SYSTEM

Анотація. У статті досліджується сутність та взаємозв'язок правосвідомості і правової культури як елементів правової системи. Автором зроблено висновок про те, що правосвідомість і правова культура органічно пов'язані між собою, зумовлюють формування нового типу праворозуміння, системи правових цінностей, норм і принципів з метою забезпечення захисту прав і свобод, законних інтересів громадян.

Ключові слова: правова система, правова свідомість, правова культура, правові цінності, правовий нігілізм.

Анотация. В статье исследуется сущность и взаимосвязь правосознания и правовой культуры как элементов правовой системы. Автором сделан вывод о том, что правосознание и правовая культура органично связаны между собой, обуславливают формирование нового типа правопонимания и системы правовых ценностей, норм и принципов с целью обеспечения защиты прав и свобод, законных интересов граждан.

Ключевые слова: правовая система, правовое сознание, правовая культура, правосознание, правовой нигилизм.

Summary. The article examines the nature and relationship of legal awareness and legal culture as elements of the legal system. The author concluded that legal awareness and legal culture are organically connected, causing a new type of thinking, the legal system of values, norms and principles to ensure the realization and protection of rights and freedoms and lawful interests of citizens.

Keywords: legal system, legal awareness, legal culture, legal values, legal nihilism.

У сучасних умовах трансформації суспільних відносин виникає необхідність наукового дослідження правової системи України. Відтак, актуального значення набуває аналіз ролі правосвідомості та правової культури в структурі правової системи. Велими актуальними є дослідження взаємозв'язку категорій «правова культура» і «правова свідомість», їх сутності та соціального значення в умовах розвитку правової системи. Суттєвими чинниками формування означених категорій є загальнолюдські цінності, адже вони впливають на інтереси й цілі особи та суспільства.

Питання становлення правової системи, правосвідомості та правової культури досліджували українські вчені — В. Бабкін, О. Зайчук, М. Козюбра, Н. Оніщенко, П. Рабінович, В. Селіванов, О. Скакун, Ю. Шемшученко та ін. Проблеми розвитку правової системи, її сутності, структури, функцій вивчали у своїх працях російські вчені — С. Алексєєв, Д. Керімов, О. Лукашова, О. Малько, М. Марченко, М. Матузов, Л. Тіунова, Ю. Тихомиров, Л. Явич та ін, а також зарубіжні науковці — Р. Давид, Ж. Карбоньє, Л. Фрідмен та ін.

Мета даної статті — визначити взаємозв'язок правової культури та правосвідомості у структурі правової системи.

Отже, Н. Оніщенко зазначає, що правова система України має базуватися не на традиційних засадах юридичного позитивізму, який тлумачить право винятково як продукт вольових дій та рішень вищих суб'єктів державної влади, а на праворозумінні як мірі свободи рівних суб'єктів, на принципі верховенства права, його взаємообумовленості з принципом верховенства закону, розгляд їх не як взаємовиключних, а як взаємодоповнюючих категорій [1, с. 260].

Як відомо, величезне значення для розвитку правової свідомості та правової культури в Європі відіграли Дигести Юстиніана, рукописи яких були знайдені у XI ст. Хоча римське право в Італії, Іспанії і Франції фактично ніколи не припиняло діяти як чинне право, проте використовувалося воно фрагментарно, а тому до того не мало суттєвого значення ані для рецепції, ані для розвитку правової науки і культури. Оригінальні тексти Дигестів дозволили європейським юристам отримати можливість максимально повно ознайомитися з поняттями та інститутами римського права, які на той час були значною мірою втрачені або викривлені у чинних правових документах.

Формування специфічного типу правової свідомості, який протягом століть незалежно від зміни соціально-історичних умов сприймався і відтворювався юристами як «дух римського права», відродження римського права в формі «теоретичної догми» європейського права вплинуло на розвиток правової культури і правової системи не лише Італії, але й всіх країн

континентальної Європи, створюючи передумови для формування романо-германської правової сім'ї [2, с. 15–16].

У юридичній літературі існують різні підходи до визначення поняття правової свідомості, а її дослідження вимагає звернення до праць із загальної теорії права, у яких зроблено аналіз її сутності та ролі у регулюванні суспільних відносин. Правосвідомість — це різновид суспільної свідомості, який відображає в правових чуттєво-раціональних формах існуючу правову дійсність, правові явища, що існували в минулому і бажані правові явища, здійснює нормативно-регулюючу дію на соціальну діяльність людей. Великий внесок у дослідження правосвідомості здійснив О. Ільїн, який визначав, що правосвідомість — це сукупність переконань щодо права, держави, всієї організації суспільного життя, це головне джерело природного права, а також універсальний зв'язок між правом і мораллю, між природним і позитивним правом. Духовно здорова й правильна правосвідомість — ось те, головне, чого потребує держава і право для свого процвітання [3, с. 22–23, 32–40].

Правосвідомість — це сукупність знань, ідей, поглядів, уявлень, почуттів, оцінок, і установок, що виражають ставлення людей і соціальних спільнот до чинного, минулого і бажаного права [4, с. 510].

До того ж, на думку І. Жиголкіна, правосвідомість є одним із важливих факторів розвитку праворозуміння. Право, яке складається об'єктивно у відповідності до існуючих, іноді доволі суперечливих уявлень, підходами суспільства до регулювання тих чи інших суспільних відносин, не може бути досконалим [5, с. 107].

Як правило, правову культуру розглядають у двох аспектах: у широкому значенні — як сукупність усіх правових явищ, які створило людство протягом свого існування. У вузькому значенні правова культура — це рівень засвоєння й усвідомлення суб'єктами суспільних відносин знань про право. Правову культуру розглядають також як систему, а як підсистеми виділяють певні ступені правового розвитку таких компонентів системи правового життя суспільства, як: правові тексти (акти-документи й тексти, що мають юридичний зміст); правова діяльність (теоретична та практична); правова свідомість (включаючи когнітивний, емоційний і настановний його компоненти); суб'єкти — носії правової культури (суспільство, класи, нації, народності, колективи, окремі індивіди).

Ю. Шемшученко стверджує, що правова культура — це система духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права, складова загальної культури, охоплює всю сукупність найважливіших ціннісних компонентів правової реальності в її розвит-

ку (право, правосвідомість, правовідносини, правопорядок, нормотворча, правозастосовча та інша правова діяльність). Є однією з категорій загальнолюдських цінностей, невід'ємним компонентом правової держави [6, с. 37].

Правова культура, вважає О. Радько, це — частина загальної культури суспільства, правовий стан суспільства, правові цінності, створені людьми за всю історію розвитку права, якості юридичних форм, норм та інститутів е їх реальному функціонуванні. Показниками правової культури суспільства є: рівень правосвідомості; стан законодавства; стан законності та правопорядку; стан юридичної практики [7, с. 101].

Заслужують на вивчення питання, пов'язані з відмінностями правової культури та правової свідомості (остання містить сукупність ідей, поглядів, теорій, орієнтацій щодо відношення суспільства та індивіда до права), а правова культура являє собою позитивний тип ставлення до правових явищ, який знаходить вираз у діяльності індивіда, юридичних установ тощо. Отже, правова культура категорія більш широка, ніж правосвідомість.

Вищим рівнем прояву правової культури є правова активність індивіда, що знаходить вираз не тільки в законотворчій поведінці, але і в здатності реалізації права, а також в сфері правового регулювання. Структура правової культури являє собою взаємодію різних компонентів позитивної правової поведінки (діяльності), їх можна умовно згрупувати в три блоки: пізнавальний (гносеологічний); ціннісно-орієнтаційний; діяльнісний (поведінковий). Правова культура виконує в суспільстві ряд функцій: пізнавальну, регулятивну, правової соціалізації, оцінювальну, прогностичну.

Важливими є вивчення типів правової свідомості. Зміст правових установок і ціннісних орієнтацій, що домінують в суспільстві, дозволяє виділити два типи відношення до права, отже, два типи правосвідомості: юридичний світогляд та правовий нігілізм. Вони є полярними варіантами правових ціннісних установок: таких, що визначають цінність права, або тих, що відкидають та заперечують необхідність в ньому, між якими може існувати, і існує, ряд інших правових орієнтацій. Наприклад, правовий інфантилізм — тип правової свідомості, що характеризується не сформованістю правових установок, недостатнім рівнем правових знань при завищеній самооцінці власної правосвідомості. Надмірна абсолютизація перетворюючої ролі права, відірваність від реальних економічних, політичних, організаційних умов, здатні сприяти виникненню правового ідеалізму та правового романтизму (перебільшені надії на дію права, його роль та значення).

Особливою формою деформації правової свідомості є правовий нігілізм — це різновид соціального нігілізму як родового поняття. Сутність його — в загальному негативному ставленні до права, законів, нормативного порядку. З точки зору витоків, причин — в юридичному невігластві, невихованості основної маси населення. Такі антиправові настанови і стереотипи є небезпечним елементом, властивістю суспільної свідомості і національної психології, відмінною особливістю правової культури, традицій, способу життя. Одним з відправних моментів тут виступає зневажливе, скептичне сприйняття права, оцінка його не як базової, фундаментальної ідеї, а як другорядного явища в загальній шкалі людських цінностей, що, в свою чергу, характеризує міру цивілізованості суспільства, стан його духу, світогляду, соціальних почуттів, звичок. Стійка недовіра у високе призначення, потенціал, універсальність, можливості і навіть необхідність права — такий морально-психологічний генезис даного феномену. Крім того, ставлення до права може бути байдужим, індиферентним, що також свідчить про нерозвиненість правової свідомості людей. Справляє свій вплив відсутність необхідного правового досвіду, навичок, грамотності, системи правової освіти населення.

Як відомо, елементом правової культури особи є правова свідомість, яка виражається у ставленні особи до права, її правових ціннісних орієнтаціях та переконаннях. Елементом структури правосвідомості є правова ідеологія як сукупність правових поглядів, що засновані на правових наукових знаннях та соціальному досвіді, і обумовлюються свідомим ставленням до права. Рівень правової культури визначається рівнем правосвідомості, ступенем її розвиненості й досконалості. Цікавою, на наш погляд, є характеристика правової культури як ідеологічної складової правової системи американського дослідника Л. Фрідмена, який відносить до змісту правової системи такі елементи: структуру, сутність і культуру права. Структура права — це кістяк, внутрішня частина правової системи; сутність — чинна норма права, що характеризується поведінкою людей всередині правової системи; правова культура — це ставлення людей до права і правової системи, їх цінності, ідеї, надії, сподівання [8, с. 4].

Отже, правова культура і правова свідомість є важливими компонентами ідеологічної підсистеми для функціонування всієї правової системи, що визначають ідеологічне підґрунтя правового життя сучасної України. Правова культура пов'язана з правосвідомістю, що обумовлює їх функціонування в суспільстві взаємовпливом і взаємозалежністю. Функціонування правової культури суспільства детерміноване його правосвідомістю, правова культура охоплює правосвідомість у поєднанні з формами її прояву.

На думку І. Осики, у особи можуть бути цінності, поведінкові установки і правосвідомість, абсолютно не співпадаючі з загальноприйнятим. Бувають соціальні групи, в яких формується зовсім інше ставлення до законів і їх сприйняття, але в цілому суспільство маргіналізує такі особистості та соціальні групи. Однак бувають приклади, коли правова культура суспільства просто не доросла до законів, запозичених з кращих правозастосовних практик інших країн [9, с. 122].

Правосвідомість за допомогою виховання, освіти, через чітко встановлених законів і норм впливає на правову культуру. Зв'язок «правосвідомість і правова культура» органічний і нерозривний. Вони впливають один на одного, і обумовлені один одним. Можна сказати, що перше поняття більш впорядковане, адже в ньому відбивається як чинне право, так і його історія, кращі його досягнення, а також позитивні приклади інших держав. Це систематизовані ідеї і уявлення про законність — дійсною чи бажаною. Правова культура ширше правосвідомості, і несе в собі велику емоційну і поведінкову складову. І правосвідомість, і правова культура поділяються на індивідуальну, соціально-групову і суспільну. Можна погодитися з А. Ткачук, що обидві категорії мають подібні види (існує правосвідомість і правова культура суспільства, особистості, групи). Певні структурні компоненти є спільними для обох понять: як правосвідомість, так і правова культура являють собою не лише відношення до права, знання правових приписів, а й поведінковий (вольовий) компонент, тобто реалізацію права у повсякденному житті [10, с. 39].

Отже, проблема правової свідомості і правової культури ще тривалий час буде актуальною, а необхідність її дослідження безпосередньо впливає із конституційного проголошення людини як найвищої соціальної цінності. Наразі перед українською державою та суспільством у цілому постала об'єктивна і одночасно нагальна потреба широкого розповсюдження (в тому числі й засобами юридичної освіти та правового виховання) новітньої правової ідеології, в основі якої лежать ідеї поваги до права, верховенства права, знання і адекватне розуміння ролі права в регулюванні суспільних відносин.

Якщо правосвідомість особи охоплює тільки духовне життя суспільства, є тільки частиною суспільної свідомості, то правова культура включає в себе як

духовні характеристики, так і матеріальні складові права (юридичні установи, їх організацію, відносини). Європейський досвід ставлення до людини як найвищої цінності, пріоритет загальнолюдських цінностей є важливим для реалізації в Україні, що має реалізуватися через трансформацію правосвідомості та правової культури в українському суспільстві, через розуміння того, що мають бути забезпечені такі цінності: відповідальність особи та держави, визнання людини, її прав і свобод найважливішою цінністю, ефективна система соціального захисту. Правова культура, вважає А. Овчіннікова, повинна й може розглядатися тільки в нерозривному зв'язку з розумінням феномена людини, її проблем, бажань, намагань, уявлень про себе та навколишній світ. Але такий антропологічний вимір правової культури повинен спиратися на ті характеристики людини, що притаманні їй в сучасному світі, а не на теоретичні схеми ідеальної моделі гіпотетично існуючої людини [11, с. 12].

Сьогодні, на нашу думку, потрібна системна діяльність держави та громадянського суспільства зі створення й формування ціннісної системи суспільства, забезпечивши діалог та примирення у суспільстві громадян, які належать до різних ціннісних сегментів, адже цінності не тільки опосередковано визначають структуру суспільства, але й формують систему узгодженості всередині нього. При цьому важливим є те, щоб право сприймалося не як абстрактна цінність, а й позитивно оцінювалося громадянами.

Таким чином, у сучасних умовах реформування національної правової системи необхідне розуміння та засвоєння правових цінностей громадянами та запобігання проявам правового нігілізму. Державні інституції, громада, особа має внести свій доробок у формування правових цінностей, адже їх утвердження відбувається на рівні взаємодії «індивід — соціум — держава». Правова свідомість і правова культура тісно пов'язані з усіма елементами правової системи, що впливають на право, правовідносини, законність і правопорядок, правотворчу, правозастосовну та інші види правової діяльності; є важливими чинниками демократизації суспільства. В умовах трансформації правової системи України необхідним є удосконалення та підвищення рівня правосвідомості і правової культури суспільства, вироблення нової системи правових цінностей, норм і принципів з метою захисту прав і свобод, законних інтересів громадян.

Література

1. Оніщенко Н. Лекція професора Н. Оніщенко «Правова система як об'єкт пізнання загальнотеоретичної юриспруденції» / Н. Оніщенко // Право України. — 2012. — № 1–2. — С. 258–272.
2. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: монографія / [ред. Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк]. — Харків: Право, 2007. — 248 с.
3. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин. — М.: Рагорть, 1993. — 235 с.
4. Крестовська Н. М. Матвеева Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. — К.: Юрінком Інтер, 2015. — 584 с.
5. Жигалкін І. Роль і значення правосвідомості в структурі трудових правовідносин / І. Жигалкін // NATIONAL LAW JOURNAL: THEORY AND PRACTICE L.L.C. — 2015. — № 1. — С. 104–107.
6. Шемшученко Ю. С. Правова культура / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004. — Т. 5: П–С. — 2003. — 564 с.
7. Радько Т. Н. Теория государства и права в схемах и определениях / Радько Т. Н. — М.: Проспект, 2011. — 135 с.
8. Lawrence M. Fridman American Law / M. Lawrence — New York, 1989. — 416 p.
9. Демічева В. В. Правова культура та правосвідомість: взаємозв'язок та взаємовплив / В. В. Демічева // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. — К., 2005. — Вип. 28. — С. 119–125.
10. Ткачук А. С. Особливості і взаємодія правосвідомості і правової культури / А. С. Ткачук // Правова держава. — 2012. — № 5. — С. 35–41.
11. Овчиннікова А. П. Феноменологія правової культури: філософсько-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / А. П. Овчиннікова — Одеса, 2016. — 20 с.